

Tóth Zsombor

Homo scribens. Megjegyzések a kora újkori magyar és latin kalendáriumokba feljegyzett élettörténetekhez¹

Bevezető

Tanulmányom célja egy rendhagyó korpusz ismertetése, illetve egy sajátos, magyar és latin nyelven íródott élettörténet-típus bemutatása és értelmezése. Körülbelül 130 darab kora újkori, magyar és latin nyelvű bejegyzéseket tartalmazó nyomtatványt (kalendáriumot)² tekintettem át, amely az 1540 és 1838 közötti periódust fedi le. Forrásaim természetesen csak töredékét képezik egy valaha egységes hatalmas korpusznak, ám így is beláthatóvá és valószínűsíthetővé teszik azt az írásgyakorlatot, amely ehhez a sajátos forrástípushoz kötődött. Meggyőződésem, hogy egy általánosan elterjedt, és sokak által használt, forgalmazott íráshasználati mód tette lehetővé ennek a forrástípusnak a létrejöttét. Ugyanis a bejegyzést végzők közt, leszámítva a parasztságot, minden társadalmi réteg képviselve van, kolozsvári polgárok, kismesek, elit írástudók, arisztokraták, fejedelmek, politikusok, városi kereskedők. Nagyon sokszor a bejegyzések technikája, mint írásszokás akárcsak a családi emlékiratoknál, hagyományozódik a családon belül, a családfő elhunytá után az utódok folytatják. Természetesen vannak olyan individuálisan teleírt kalendáriumok is, amelyek kizárólag a *possessor* igen változatos bejegyzéseit tartalmazza, de arra is akad példa, hogy a kalendárium eredendően egy közösség, egy intézmény munkáját könnyíti.³

¹ A tanulmány első megjelenési helye: Tóth 2006: 406–431.

² Kutatásaimat elsősorban a kolozsvári könyvtárakban végeztem, az Akadémiai és Egyetemi Könyvtárak állományait tekintettem át, de ugyanakkor Szekelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen, Zilahon illetve Debrecenben is átnéztem a fennmaradt, bejegyzéseket tartalmazó kalendáriumokat.

³ A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található az az 1632-es kalendárium (jelzete: BMV 1921), amelyet a kolozsvári Tanács használt a városügyeinek rendezésében. A kalendárium első könyvtáblán olvasható a possessori bejegyzés: *a Tanacze An. 1632*. A bejegyzések természetesen is visszaigazolják ezt, hisz nem egy egyéni életút érdekeltégei, hanem a város egészére hatással levő, annak érdekeit érintő feljegyzéseket találunk, mint például a bíró választás. 1632-ben december 11-én történt meg a választás, a kalendárium tanúsága szerint: *Varosul eggijüt ...walsztottuk eö kegyjelmet feő birónak Asztalos Istuan vramath* (1632/XIIb. December).

Noha a kalendárium népszerűsége vélhetőleg abból adódott, hogy egy kronológiai keretet tett lehetővé, így egy egész év alatt a különböző hónapok eseményeit konkrét eleve meglévő dátumok mellé lehetett beírni, sokan használták úgy a kalendáriumot, hogy csupán a hónapra, és napra voltak tekintettel, így egy adott év kalendáriumába akár több év eseményeit is felvezethették. A bejegyzést végzők, akik nem mindig azonosak a possessorokkal, néha megnevezik magukat, néha elhallgatják nevüket, gyakran felváltva hol latinul, hol magyarul vagy éppenséggel egyfajta makaróni nyelven jegyik fel a legkülönfélébb információkat.

Bár az irodalomtörténet sokszor megtagadja ezektől a bejegyzésektől az emlékirat vagy élettörténet megnevezést és műfaji megjelölést, tanulmányom célja bemutatni, hogy ezek a feljegyzések pont úgy az énségről való beszédhez tartoznak, sőt teljes joggal élettörténeteknek tekinthetők akár csak a koraújkor kanonizált emlékiratai (pl. Bethlen Miklós). Argumentációm elsősorban a történeti antropológia (Macfarlane 1970, Silverman–Gulliver 1992, Burguire 1978: 37–61), illetve a *social history* (Burke 1992, illetve Cressy 1995) módszertani és elméleti tradíciójára alapoz. Vizsgálódásaim következetes bemutatása előtt következzen néhány koncepcióm felől releváns elméleti szempontot vázlatosan refleksiója.

Műfaj és evolucionizmus

A kora újkori élettörténeteket elsősorban az irodalomtörténet csoportosította műfaji szempont szerint és épített – vitatható – kánont belőlük. Következésképp, a koraújkorban leírt, és azóta esetleg publikált élettörténet, így tehát *emlékirat* lett, aki pedig leírta az az *emlékiró*, illetve a teljes korpusza a különféle nyelveken, a különféle időpontokban, élethelyzetekben elkészült szövegeknek az *emlékirat-irodalmat* testesíti meg.⁴ A kora újkori írásbeliségről, irodalomról referáló magyar irodalomtörténeti diskurzusban, továbbra is egy olyan evolúciós mátrix a meghatározó, amely haladáselvű irodalomtörténetet hirdet.⁵ Noha a *műfaji szempontú klasszifikáció*, illetve a

⁴ Az emlékirat-irodalmat általában méltató szakirodalomhoz lásd Máté 1926, Kemény 1932, Bitskey 1996: 225–261.

⁵ A régi magyar irodalom kutatásában és oktatásában továbbra is, a Horváth János nevéhez kapcsolódó koncepció a meghatározó, amely az irodalomtörténetet egyértelműen egy evolúcióelvű történeti narrációban szemlélteti (Horváth 1931, Horváth 1935, Horváth 1980).

feltétlen evolucionizmus nehezen valószínűsítik egy *apriori irodalmi tudat* (Horváth 1980: 17–26) és *gyakorlat* meglétét, ennek ellenére erőteljes recepciót kapott az elképzelés két másik diszciplínában, a történetírásban és a néprajzban.

A történetírás számára ezek *elbeszélő források* és elsősorban információértéküknél fogva jelentősek, formai, poétikai vagy retorikai sajátosságai másodlagosak, amennyiben a forráskritika próbáját kiállva *tényeket* szolgáltathatnak egy történetírói beszámolóhoz. A szövegek műfaji definíálása, illetve tipológiája vélhetőleg még XIX. századi klasszifikációkat⁶ követ, de így is azt sugallja, hogy ez egy áttekinthető és műfaji típusok révén világosan elkülöníthető szövegtörzs.

A néprajzi recepció a paraszti önéletírás korpuszának felgyűjtése és értelmezése kapcsán rajzolódik ki. Gyenis Vilmos azáltal kötődött az emlékiratirodalom kutatásához, hogy az anekdota és az emlékirat viszonyát (Gyenis 1970: 305–320) kezdte vizsgálni. Egy korábbi írásában az emlékiratok és a parasztkrónikák összefüggését elemezve (Gyenis 1965: 152–171) beszélt a műfaj 18. századi demokratizálódásáról, majd megfogalmazta vitatható tételét: „...a XIX. századi de különösen annak első felében létrejövő paraszti emlékiratok voltaképpen irodalmunk XVIII. századi memoár-műfajának kései folytatói, s irodalmi színvonalban és alkotásmódban a több évtizeddel korábbi gyakorlatot követik, sajátosan paraszti témákhoz és ízléshez idomítva” (Gyenis 1965:153). Gyenis argumentációját a néprajztudomány képviselői mindenféle kritikai reflexió nélkül fogadták el, sőt forgalmazták is. Ennek következtében a Néprajzi Lexikon a *parasztkrónika* címszó alatt már – a pars pro toto elve alapján, Gyenist az irodalomtörténet megtestesítőjének nyilvánítva – a következő megállapításokat közli: „...*Irodalomtörténezeink* kimutatták, hogy a paraszti írásbeliség e sajátos terméke a 17–18 századi főúri és nemesi, majd polgári emlékiratok, naplók mintájára született, s annak szerkesztési törvényeit (anekdotikus kitérő, epizódszerű kitérők) és formulaanyagát alkalmazza, a paraszti ízléshez és igényekhez igazítva” (Ortutay 1977: 186).

⁶ Arra utalok, hogy a magyar történetírás a 19–20. századi forráskiadásokhoz nem viszonyul(t) kritikailag, beéri azzal, hogy ezek filológiai-textológiai jelentőségét hangoztatja, de metahisztóriai reflexióknak már nincs nagyon helyük. Magyarán a forráskiadás örvendetes ténye, kizárja az olyan kritikai reflexiókat, amely a publikussá tétel tudományos gesztusa mögött személyes, szakmai, kulturális elfogultságok létre kérdése rá. Holott nem férhet ahhoz kétség, hogy minden publikáció, forráskiadás egyszersmind interpretáció is. E forráskiadások áttekintéséhez lásd Kosáry 2003: 282–326. A kizárólag erdélyi vonatkozású szerzők kéziratok műveiről katalógus is elkészült még az 1960-as években: Crăciun–Illies 1963.

Továbbá Küllös Imola és Hoppál Mihály is hasonló módon evidenciaként vették át és hirdették továbbra is ezt a műfaji kapcsolatot a 17–18. századi emlékiratok és a paraszti krónikák, vagy önéletírások között (Küllös–Hoppál 1972: 248–292).

Noha rendkívül vázlatos ez az áttekintés, azért így is érzékelteti, hogy a három diszciplína (történetírás, irodalomtudomány, néprajz) rendszerezési és értelmezési kísérletei ugyanarra a történeti magyarázatra mennek vissza. Mindhárom diszciplína az *evolucionizmus* koncepciójában véli megtalálni a kulcsot e szövegkorpusz történeti alakulásának magyarázatához. Mihelyt ezt a „fejlődő” korpuszt rendszerezni próbálja, szövegtipológiák, kánonok kialakítására törekszik, kénytelen a *műfaj* kategóriájára hagyatkozni. Következésképp egy rendkívül heterogén szerzőtábor, eltérő kulturális, mentalitásbeli, íráshasználati kontextusok felől meghatározott nagyon is különféle szövegeit egyetlen poétikai minta és implicit módon műfaj, az *emlékirat*(??), alapján rendszerezi és tagozza be egyetlen korpuszba és kánonba.

Ezzel ellentétben értelmezésem abból indul ki, hogy a koraújkori élettörténetek időben, térben szétszórt textusai, a hatalmas társadalmi, kulturális, történelmi különbségek ellenére, nem egy vitatható műfajiság kritérium alapján vizsgálhatóak, nem ez képezi azt a minimális közös vonást amely egy potenciális korpuszba rendezheti őket, hanem sokkal inkább különféle szerzők írásbeliséghez való viszonya, adott írásgyakorlatok és az ezeket artikuláló mentalitások lehetséges megfélelései. Noha az irodalomtörténetírás elsősorban az elit írástudás hatáskörébe utalja az emlékirat-irodalmat, számomra nem bizonyított ez az elképzelés, miszerint a különféle élettörténetek létrejöttét elsősorban műfaji és poétikai minták szavatolják. Meggyőződésem, hogy a kora újkori szóbeliség is igen nagy mértékben hozzájárul, nemcsak történettípusokkal és repertoárokkal, hanem az által, hogy magát az írásbeliséget, az íráshasználat módjait, szokásait befolyásolja. A kora újkorban az írásbeliség és szóbeliség nem bináris ellentétbe, dichotómiába szerveződik, hanem egyfajta kiegyensúlyozott reciprocitás jegyében (*reciprocity*) (Fox 2000: 46–47) sokkal inkább kiegészíti egymást. Ennek az egyensúlyviszonynak a kontextusába helyezném a vizsgálatom tárgyát képező korpuszt, a kalendáriumokba feljegyzett élettörténeteket, és kísérlem meg a továbbiakban ezeket a nagyon heterogén és gyakran rövid magyar és latin nyelvű bejegyzéseket értelmezni és rendszerezni.

Értelmezések

Az irodalomtörténeti szemlélet, ignorálva a médiaelmélet, olvasástörténet, kulturális és történeti antropológia felismeréseit és eredményeit, vitatható műfaji és evolúciós érvek alapján, az emlékirat archetípusává azt az élettörténet típust nevezte ki, amely általában öregkorban vagy fogságban, tehát kontemplatív életvitelen belül egy retrospektív, erőteljesen fikcionalizált, akár klasszikus, latin irodalmi mintákat is követő narrációtípusban nyer kifejezést. (Bethlen, Kemény, Cserei) Ezzel ellentétben, az általam áttekintett korpuszban, az élet eseményeinek élettörténeté alakulásában az idő eltolódás akár pár órára is lehet, közvetlenebb, elevenebb, másként fikcionalizált gyakran (mikro)történeti beszámoló, amely nem az elsajátított poétikai mintáktól artikulált elsősorban, hanem sokkal inkább az aktív életvitel során az íráshasználat gyakran rituális, sőt ezen belül praktikus és reprezentációs funkcióitól irányított.

A kora újkor társadalmát és kultúráját vizsgáló nemzetközi kutatások is egyértelműen jelzik, hogy a kora újkor emberének életvitele az életciklus (*lifecycle*) (Burke 1992: 53; illetve Cressy 1999: 11–12), eseményei (születés, házasság, halál) köré szerveződik, amelyeket szükségszerűen rítusok, ceremóniák kísérnek. A keresztelő, házasság, temetés (*life-cycle offices of baptisms, weddings, funerals*) (Cressy 1999: 2) olyan rituális kiegészítői ezeknek a meghatározó eseményeknek, amelyek lehetővé tették a kapcsolatot család és közösség, individuum és közösség, férfi és nő, illetve a közösségek és az Isten között. A különféle élethelyzetekből, állapotokból, státusokból való átmenetet a *rite de passages* (Gennep 1909, illetve Fejős 1979: 406–414) tette lehetővé, amely erőteljesen beleíródott az életciklus rítusaiba. Az átmeneti rítus kulturális jelentéssel töltötte fel a természeti átalakulásokat, vallásos és szociális keretet biztosított a biológiai folyamatok számára. Ezeknek a rituális folyamatoknak és életciklus eseményeknek az írásban leképeződő, de gyakran szóban előadott narrációs repertoárját, mint élettörténet-repertoárt őriztek meg a kalendáriumos bejegyzések.

Applikációk

Az életciklus legelső eseménye a születés. Nem meglepő, hogy a kalendáriumokban egyik leggyakoribb feljegyzés típus magyarul és latinul egyaránt. A kora újkori gyerekhalandóság igen magas arányát jelzi, a rendkívül rövid életű Báthori Zsigmond esete, akiről ezt olvashatjuk Junius 1. dátumnál:

*Atta vala Isten Sigmondot, ki másnap meg halván, temetetik az Somliaj Zentegjházba, 1587.*⁷

Az 1550-es Paulus Eberes félé *Calendarium Historicumban* olvassuk a névtelen bejegyző Istennek hálát mondó sorait, amelyet Mihály nevű kislia születésekor jegyzett be március 19.-i dátummal: *Hoc die est natus Michael, filius meus. Anno Domini 1577. Sit laus Deo et honore et Gloria, in Saecula. Amen.* (ms. 1374/IV, 1550/X. 21). Érdekes módon a kalendárium XVIII. századi possessora, vélhetően a magát meg nem nevező Tsétsi Anna édesapja, február 3-ai dátumhoz boldogan és latinul vezeti fel a lánya születését igazoló mondatot: *Hoc die nascitur Anna Tsetsi circa horam noctis 1-am, Anno 1760.* (ms. 1374/IV, 1550/II. 4).

A születést a sokszor elég korai keresztelő követte, hiszen ez volt az első olyan átmeneti rítus, amely a *liminalitás* állapotából, a csecsemőt a kereszteni egyház, tehát a *communitas* tagjává tehetette. Ugyancsak a fenti kalendáriumban olvasható, hogy az 1582 augusztus 22-én született Istókot, október 28-án keresztelik meg Somlión. Tsétsi Daniel szülei jobban siettek a keresztelővel, hiszen a gyerek 1775 majus 9-én született meg, 14. már a keresztvíz alá tartották. A kalendárium tanúsága szerint: *Hoc Die tingit Sacra Baptismatis aqua inf. Dan. B. T 1775.* (ms. 1374/IV, 1550/V.9). A Báthori családban az újszülött gyerek halálától tartva sietnek a keresztelővel, fontos, hogy a gyerek megkapja a keresztség szentségét. Az 1584 július 18-án született kisgyerek úgy tűnik halálán van, ezért október 3-án András nevet kapja a keresztségben: *3 8bris Propter morbum, qui quasi iam iam extincturum significabat, ne absque baptizmo decedere illi contingeret, Andras no(m)en in baptizmo suscipit eode quo natus est anno 1584.* (ms. 1374/I, 1551/VII. 18).

Az eljegyzés a házasságot előzte meg, ritualizált jellegében természetesen a reprezentáció és a presztízs is szerepet kapott. Ugyanakkora kora újkor különösen protestáns felekezű embere szerette a gondviselést is részévé tenni a fontos eseménynek. Cserei Mihály 1697-es kalendáriumában, a május 10.-i dátumhoz jegyzi be: *Let a Kézfogásom Isten rendeleséből.*⁸ Az

⁷ A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található az a latin nyelvű, 1551-es kalendárium (jelzete: ms 1374/I), amelyben a somlyai Báthori-család több tagja végzett feljegyzéseket, köztük somlyai Báthori István magyar-lengyel király. Mivel a kalendáriumban nincsenek bekötött üres oldalak, csak dátummal jelölhetőek az egyes feljegyzések. Így tehát Zsigmond halálára vonatkozó bejegyzés: ms. 1374/I, 1551/VI.1.

⁸ Cserei Mihály 1697-es kalendáriumában jegyzi fel a boldog eseményt, május 10-én (BMV. 9285, 1697/V. 10).

eljegyzést házasság követte, ugyanabban az esztendőben, október 22-én. A gróf Apor István szolgálatában álló Cserei önérzetesen számolja elő azokat az illusztris személyeket, akik szerepet vállaltak esküvője alatt: *Volt a lakodalmam Keczen Méltóságos Gróff uram eő Nga Házánál, Násznagyom volt Gróff Pekri Lőrincz uram, vőfély Apor Péter uram, nyoszolyó Asszony Kemény Boldisárné Asszonyom, nyoszolyó Leány a leánja.* (BMV.9285, 1697/X.22). A Cserei–Apor familiáris viszony olvasható ki Báthori István magyar és lengyel király Kovacsózy Farkas kancellárhoz való viszonyából is, a különbség itt abból adódik, hogy nem a familiáris, hanem az úr, vagyis Báthori jegyzi fel az eseményeket, az eljegyzést 1581. január 31-én a kislelud kastélyban esküvő követte: *Nuptia predicti dni. Cancelarij in kislelud celebrantur, 1581.* (ms. 1347/I, 1551/I. 31).

A kalendáriumos feljegyzéseknek köszönhetően, az előbbieken említett Tsétsi Anna élettörténetéről kapunk áttekintést, hiszen 1760-as születését követően 17 évesen 1777-ben április 7-én férjhez is adták. Ezúttal magyar nyelvű feljegyzés tanúskodik erről: *1777ben...Ezen a napon, esztendőn esküszik egybe Tiszt. Kis Samuel Ur (: Dányáni Pap) maga Feleségével Tétsi Annával kiket Isten Mennyei és földi áldásokkal lelki és testi békességgel egymás között való Házassági igaz szeretettel s állandó hűséggel Atyai Kegyelmesség szerint gazdagon áldja meg.*

Végül egy XVI. századi névtelen boldog férj bejegyzését olvashatjuk, aki április 22.-én üli meg lakodalmát: *Hoc die Nuptias auspice celebravij meas Anno 1554. cuj sibi Laus, honor & gloria in saeculum (saeculorum)... Amen* (ms. 1347/IV, 1550/IV. 22).

A halál az életciklus lezárója, ám itt is a ritualizált átmenet félreérthetetlen, a felravatalozott test egy liminális állapotból, a kiválasztottak, az üdvözülendők *communitas*ba kell kerüljön. A halál köré szerveződő ritusok roppant gazdagságot mutatnak, szinte függetlenül attól, hogy az elhunyt milyen társadalmi osztályhoz, nemhez tartozott, a közösségen belül milyen pozíciót, szerepet töltött be.

A halállal kapcsolatos bejegyzések elsősorban a közvetlen családtagok elmúlását rögzítik. Czegei Wass János 1678-as kalendáriumában kislelud halálát (szeptember 29) és temetését (október 8) jegyzi fel: *29. estve fele 4 es 5 ora közöt holt meg (a kisleludról van szó).8. october Temettem az Gjogj templumban az szeginj kisleludmat* (BMV.6098, 1678/X. 8). Egy másik névtelen bejegyző noha két gyereket egyszerre veszíti el október 21-én, van ereje Isten nevét dicsőíteni: *Hodia obierunt filij mei Michael et Bartholomeus A.D. 1586 Laudetur nomini Domini* (ms. 1347/IV, 1550/X. 19).

Egy névtelen bejegyző, Tsernatfalusi Kis Mária férje, rezignáltan jegyzi fel április 16-án: *Hujus Diei nocte Hora 2da obdormivit in Dno conjuxa mea Dilectissima Maria Kis Tsernatfalusi.... A. 1771.* (ms. 1347/IV, 1550/IV. 16). A családtagokon kívül gyakran olyan emberek halála is feljegyzést kap, akik vagy koruk, vagy tisztségük, vagy társadalmi szerepük folytán bírnak jelentőséggel egy (mikro)közösség vagy individuum számára. Egy 17. századi kolozsvári névtelen bejegyző számára igenis fontos eseménynek bizonyult a papné halála, még akkor is ha az más felekezethez tartozott. 1704-es kalendáriumába, április 13.-ai dátumnál írta be: *Holt meg az papné temették 17 Apr. Az magok templomában* (BMV. U 564, 1680/III. 13). Ehhez hasonló jelentőségüként élte meg egy közösség tagja a nótárius, a jegyző 1553. december 2-án bekövetkezett halálát is: *Nicolaus Fellerus Notarius Bistricensis obiit 1553* (BMV. U. 575, 1704/V. 16). Mondanom sem kell a fejedelem halála több kalendáriumos bejegyzésben megjelenik, így például Cserei Mihály nem hagyja szó nélkül I. Apafi Mihály 1690 április 15.-ei halálát: *14 Aprilis Ebedkor betegedett meg az Erdelyi Meltosagos fejedelem, 15 Aprilis dél utan két orakor hal meg, 16. Tettek Koporsoba* (BMV.8185, 1690/III. 14–15). Báthori István halálát úgyszintén kalendáriumi bejegyzés is őrzi: 1586. december 2.-ai dátum mellett, a Báthoriak tulajdonában lévő kalendáriumban olvashatjuk: *Morit(ur) Ser^{mus} Pol^{ae} Rex Stephanus hora 5 pomeridiana. 1586* (ms. 1374/I, 1551/ XII. 2).

Az életciklus 3 fő eseménye köré szerveződő élettörténet egy olyan speciális narrációt hoz létre, amely az individuum élettörténetének áttekintésén túl, az őt körülvevő társadalom, mikroközösség, kultúra sajátosságait is megvilágítja valamiképpen. Macfarlane klasszikusnak számító kísérlete alapján, ezekben a kalendáriumi feljegyzésekben is a szociális világ (*social world*) és szociális háló (*social network*), a gazdasági és politikai világ (*economical and political world*), illetve a mentális világ (*mental world*) olyan vizsgálati szempontoknak bizonyulnak, amelyek elsősorban történeti antropológiai konklúziók levonásához vezetnek el.

A szociális világ és szociális háló vizsgálata (*social network analysis*) rekonstruálhatóvá teszi a közösségnek a gyakran rituálisan is reprezentált rétegzettségét, ugyanis a bejegyzések azt tanúsítják, hogy az individuum köré szerveződő szociális kapcsolatok hálózatában, primér kiemeltségű a közvetlen vérségi kapcsolatok alapján működő család (*nuclear family*), ezt egészíti ki a familiáris rendszer, a rokonok, műrokonok, alkalmazottak (*relatives and kinship*) hálózata. A bejegyzések tanúsága szerint, a magyar kultúrában a kora újkori ember számára, a keresztlő, esküvő, temetés olyan alkalom

volt, ahol a társadalmi kapcsolatokat lehetett bővíteni, esetleg felújítani vagy éppenséggel megszüntetni.

Ehhez hasonlóan az individuumok, sőt néha a közösségek gazdasági tevékenységére is rálátásunk nyílik, ha azokra a feljegyzésekre figyelünk, amelyek a bevételekre és kiadásokra vonatkoznak, az állatállomány és termények begyűjtésének, vagy eladásának műveleteire. A kalendáriumokban rendszeresen nyoma marad a háztartás (*household*) könyvelésének, a vállalkozásoknak, amely e régióban, a borral, szarvasmarhával, gabonafajtákkal való kereskedést jelentette elsősorban. Rögzült írásszokásnak tűnik a kölcsönök feljegyzése, a dátum mellé beírt személy nevét és az összeget a visszaszolgáltatás után egyszerűen áthúzzák. Egy ilyen áthúzást olvashatunk Bod István 1692-es kalendáriumában: *1692. die 11 Junij. Attam Bodor János kersztfiamnak flo. 9 egy kevés ideig, hogj megh adgja*. Földdel történő tranzakciók esetében, nagyobb kölcsönök felvételénél, tanúk és kezesek nevei megjelennek.

A politikai felelősséget és tisztséget vállaló réteg esetében, gyakran szembesülünk azzal, hogy a diplomáciai és bürokratikus ügyintézés apparátusába, nemcsak kiterjedt levelezésre, hanem kalendáriumos feljegyzésekre is hagyatkoznak. A bécsi vicekancellár, Kálnoki Sámuel is így tett, aki latin nyelvű kalendáriumába, nemcsak kiadásait, hanem az udvarnál kapott utasításokat, feladatokat vagy az Erdélybe küldendő aktákat is rendszeresen dátumhoz kötötte feljegyezte (*Acta in Cancellaria tractata, conclusa, & in Transylvaniam expedita*) (ms. KJ. 110–122/1701, 38a).

A mentális világ feltárása a bejegyzéseken keresztül beláthatóvá teszi olyan mentalitások (*mentalité*), mint a például félelem (*la peur*) (Delumeau 1986) vagy a biztonságérzet (*le sentiment de sécurité*) (Delumeau 1989), a hiedelemrendszer, a kegyességgyakorlás korai müködését. A félelem leggyakoribb formája a korai korban nyilván az apokalipszishez kapcsolódik, így az erre utaló jelek, vagy éppenséggel *raritások*, különös történések (pl. a Dunában egymást véresre harapdosó halak, lángoló üstökösök), természeti csapások (árvizek és hatalmas hóesések, a rendkívüli nagy hideg, földingás stb.) gyakran fordulnak elő a kalendáriumok bejegyzésekre fenn tartott oldalain. A hiedelemrendszert a kegyességgyakorlás, az imádságok, az évnívító és záró formulák, a személyes kegyesség magyar és latin szállóigéi képviselik. Cserei Mihály, Czegei Wass János is hagyatkozik ezekre, de arra is akad példa, hogy a névtelen katolikus bejegyző Szent Józsefet, Máriát és Jézust invokálja: *Jesus Maria Joseph Omni ad majorem Dej Gloria. Jesus dulcis memoria/Laus vera cordis gaudia/ ejus dulcis praesentia/ Jesus*

*Maria Joseph/ Jesus Maria Joseph.*⁹ A kalendáriumokban rekonstruálható hiedelemvilágban látszólag konfliktusmentesen férnek meg egymással a szent család és a boszorkányok, hiszen a hithű és Istenfélő, szüntelenül imádkozó Cserei Mihály 1692-es kalendáriumában kitűnő fokhagymás gyógymodot ajánl azoknak, akiket a *boszorkányok megszínak* (BMV. 8963, 1694/IV. 15).

Az életciklus és rítusai köré szerveződő élettörténet, illetve az elbeszélésből kibomló szociális, gazdasági és politikai, mentális világ, valójában egy olyan individuális életutat ír körül, amelyet leginkább az individuum mikro-történeteként tudunk definiálni. Az egyéni élettörténetnek és életvitelnek olyan eseményeit, rítusait, habitusait, mentalitásbeli sajátosságait tekinthetjük át *mikronézetben*, ami az emlékiratokból gyakran kimarad. Ezt egyértelműen bizonyítják azon szerzők írásai (pl. Cserei Mihály, Rozsnyai Dávid, Toldalaghi Mihály) akik kalendáriumban végzett feljegyzéseik mellett, életük során, általában életük vége fele, vagy pedig életük egy kontemplatív fázisában megírták azt, amit az irodalomtörténet emlékiratnak nevez, és ami általában a kortörténet és az egyéni élettörténet egyfajta összekombinálása. A klasszikusnak tekintett emlékiratokból kimarad egy sor olyan esemény, történés, ami elsősorban a mindennapokra, az egyén mindennapos testi és lelki történetére vonatkozik. Ez valahol érthető is, hiszen nem egy esztendő mindennapjairól hanem gyakran több évtized eseményeiről kell számot adniuk. Ellentétben az emlékiratok elsősorban az egész életútra reflektáló narrációjával, a kalendáriumba végzett feljegyzések, nemcsak a mindennapok mikronézetét, hanem a rutinosan ismétlődő, egy emlékiratban unalmasnak ható, de a kalendáriumban indokoltan helyet kapó ismétlődő eseményeket, cselekedeteket is visszaadják. Egy merőben eltérő fontossági sorrend alakul ki, amelyben a háztartás (household), illetve az innen irányított munkálatok (gazdálkodás, állattartás, mezőgazdasági munkálatok, munkaerő biztosítás, utánpótlás, beszerzés) bírnak kiemelt jelentőséggel, a narráció tehát ennek az életvitelnek az eseményeit rögzíti. Ezért oly gyakoriak azok a feljegyzések, amelyek a béresek felfogadásáról, netalán szökéséről, juhászok fizetéséről és természetesen a mezei munkálatok szempontjából oly fontos időjárás viszonyokról referálnak. Innen lesz érthető egy 1810-es kalendáriumi bejegyzés is, amely a februári időjárás méltatása mellett, azt is szóvá teszi, hogy 1810. február 14-én, a *marha baklatott*.

⁹ A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található a kalendárium (jelzete: BMV. 7015), a kötetátlán olvasható a verzetet.

A színészként tevékenykedő Gidófalvi Jancsó Pál több kalendáriuma fennmaradt amelyekbe feljegyzéseket végzett, így megtudhatjuk, hogy az 1800-as esztendő tele rendkívül hideg lehetett, ugyanis kétszer is rákényszerült, hogy tüzelőfát vásároljon (február 8 és 13), ezt megelőzően február 2-án pedig a csizmáját renováltatta (ms. 4373, 1800/II. 8–13). Feljegyzés tárgya lehet az események teljes hiánya is. Egy 1808-as kalendárium névtelen bejegyzője, pontosan ezt örökíti meg augusztus 2-án kedden: *Itthon a szobában vagyok egész nap ki nem megyek, s kovással szotot uborkával élek, egy falusi asszonnyal hozattam ezt ...es kenyeret mellé* (ms. 4373, 1808/VIII. 8).

A rutinszerű cselekedetek és a mikronézet asszociációja a test mindennapi (élet)történetére is kiterjeszthető. Egy 1704-es kalendárium possessora arról tájékoztatja az utókort, hogy június 6-án *vágták ki a lábamat* (BMV. 575.1704/VI. 3). Egy másik bejegyző pedig azt osztja meg velünk 1820 január 13-án, *ütöttem meg az ujjamat estve* (ms. 4373, 1820/I. 13). Mindkettőjüket túlszárnyalja a már említett Gidófalvi Jancsó Pál, aki testi működésének valóban bizalmas pillanataiba avat be, mikor említi, hogy az 1797-es esztendőben március 27-én: *estve ♀ jól nyugodalomra fordulám*, majd április 12-én: *Délután két órakor a kanapén feküdvé az asztal alatt nyújtván aból aztán ♀* (ms. 4373, 1797/III. 27).

Ez az individuális, a mindennapok történetének mikronézetét nyújtó élettörténet, a történelmi és kulturális alulnézeteket is lehetővé teszi. Egy 1749-es kalendárium vélhetőleg főnemesi származású bejegyzője számára a Horea, Closca és Crisan vezette felkelésnek, mint jelentősként kanonizált történelmi eseménynek egyetlen említésre méltó következménye van, íme az alulnézet perspektívája: (november 18-29 közötti napokra utal) *NB. Ezekben a napokban Keservesen futkározunk mind az Óláhok tumultussa alatt, mivel Hóra vezersége alatt Hunyad Zarand vmegyében sok nemeséget megölének* (ms.4384, 1749/XI. 19–29).

Konklúziók

Ezek a változatos események, amelyek azonban egyértelműen az életciklus eseményei és rítusai köré szerveződnek, illetve a mindennapokról és történelmi alulnézetekről referálnak, olyan élettörténeteket hoznak létre, amelyek a fenti példák szerint is nem feltétlenül és kizárólag egy műfaji, netán poétikai mintát imitálnak, hanem sokkal inkább egy íráshasználati habitus-

ra vezethetőek vissza. Az írásbeliség és szóbeliség határán, sőt ezek kölcsönösségében a kora újkori ember, sőt a nem teljesen írástudó közösségek, társadalmak (*semi-literate society*), igyekeztek az írásnak olyan funkciókat adni, következésképp olyan írásszokásokat kialakítani, forgalmazni és hagyományozni, amelyet praktikus és reprezentációs eszközként használhattak mindennapjaikban, életvitelükben.

Az íráshasználatnak ezt a praktikus funkcióját vélem megtalálni azokban a kalendáriumi feljegyzésekben, ahol a bejegyzők egyértelműen az emlékezetben tartás céljából jegyzik fel, a kölcsönadott pénzt, a kifizetett bért, a termények és állatok számát, vagy bármilyen fontosnak ígérkező információt. Az ilyen típusú feljegyzést, jellemző módon gyakran a *pro memoria* címszó vezeti be, vagy kíséri. Egy 1708-as kalendáriumban olvashatjuk: *Anno 1708 die 8 február adtam Bodor Sigmond uramnak, ket köből tiszta Buzát..pro memoria jedzettem ide fel hogy el ne felejtsem* (BMV. 10728, 1707/II. 28).

A praktikus íráshasználati funkciónak egy másik tipikus formája, amikor a kalendáriumba hasznos feljegyzéseket írnak, fegyverek, háztartási eszközök használatára vontkozólag, továbbá gyógymódokat (szemfájás, fogfájás, tetű, rüh ellen), a beteg állatok részére (ló, marha, juh stb. Akár a jellegzetesen nőibajok orvoslására is kaphatunk kipróbált gyógymódot: *Asszony emberben lévő Számnak (: havi vernek megerekedése ellen.)*

A veres bisziokat főzd meg borban kenyer haj alatt egy kis szappant is reszelvén (: vagy vakarván) bele, 's egy gyökér tormát is meghasogatva bele főzvé, azt igya estve, reggel, 's délkor is kiváltképpen pedig igya üres gyomorra (: éhomra:) ha két három Holnapig nem volt is rajta, meg indítja. Próbált orvosság: Ki magán próbálta, attól tanultam, Szabó Aniskától A. 1781 26a. Julii. Mwasar.

NB. A torma helylén ha vad ürmöt főz közibe, az is jó (ms. 1374/IV, 1550/XII. 3).

A kalendáriumi feljegyzések mögött felsorakozó íráshasználó társadalom igen heterogén, képzettségét, íráshasználati habitusait is tekintve igen rétegzett. Nehézkésen író, gyakorlatlan írásúak mellett elit írástudóknak számító, politikai karriert befutó, vagy történetíróként hírnevet szerző emberek is akadnak közöttük, akik nyilván a praktikus feljegyzéseken túl, más is megcélznak eltérő tartalmú, írásképpű, választékosabb feljegyzéseikben. Ezt nevezném az íráshasználat reprezentációs szintjének vagy funkciójának, ahol a bejegyzések nem kizárólag és elsősorban az előbbi praktikus funkciót (információtárolás), hanem a társadalmi, kulturális, felekezeti-vallásos és történeti reprezentáció funkcióját vállalják fel.

Cserei Mihály a hosszú esőzések alatt magyar és latin verseket ír, olvasmányából jegyez le exemplumértékű anekdotákat, pl. Nagy Sándorról, Plátónról. A bécsi vicekancellár Kálnoki Sámuel latin életbölcseiségekkel (*Definitio vitae humanae ex S. Augustino*), emlékezetes mondásokkal (*Sententiae memorabilis*) írja tele kalendáriuma oldalait. Ezek sokkal inkább a szórakozást (*delectatio*) vagy éppenséggel a kegyességgyakorlás kontemplatív pillanatait szolgálták, de mindenképpen az egyéni felkészültség, műveltség vagyis az én- reprezentáció egyik latványos forrását képezték. A hithű reformátusságot, a hazaszeretetet, az erényes életvitelt gyakran ilyen kalendáriumba beírt szövegekkel (pl. versek) is reprezentálták, noha ezek gyakran a közköltészetből vett minták, áthallások alapján jöttek létre. De ugyanilyen intertextuális kapcsolatokat lehet rekonstruálni, az évnýtó és évszázáró fohászok, a kalendáriumok szennylapjaira beírt hosszabb, összefüggő imádságok és a kor devocionális irodalma között

Összegzőképpen elmondható, hogy ez a két funkció, amely korántsem különül el mereven egymástól, szimultán érvényesülhet az egyéni íráshabitusokban, sokkal jobban lefödi a kalendáriumi bejegyzések rendkívül változatos, tartalmilag, írásképileg, antropológiailag heterogén korpuszát, mint az az irodalomtörténeti diskurzus, amely a vitatható műfajiság és evolúcionizmus felől kanonizálta, szelektálta a koraujkor élettörténeteit. Ugyanis praktikus és reprezentációs szintek nem egy evolúciós skálát jelölnek, hiszen a reprezentációs szint látszólag néha bonyolultabb vagy hosszabb terjedelmű szövegei nem jobbak, csupán eltérőek a praktikus szint szövegtípusaitól, és elsősorban a különböző életvitel, élethelyzet, életkor és az íráshasználat összekapcsolódásából vezethetőek le a két szint szövegeinek eltérései. Következésképp egyetlen egyén élete során, annak függvényében is hogy milyen életmódot folytat, milyen személyes műveltséggel, írástudással, olvasottsággal bír mindkét szinthez kapcsolódó szövegeket is létrehozhat, lám Cserei Mihály meg is teszi, vagy éppenséggel csak egyik szinthez köthető szövegeket hoz létre.

Ezek a magyar és latin élettörténeti narratívumok, noha eltérnek attól a narrációtípustól amit az irodalomtörténet emlékiratnak vagy históriának nevez, mégis teljes joggal élettörténetekként funkcionálnak. Kétségtelen, hogy nem elsősorban műfaji minták és poétikai normák, imitációs-kompilációs technikái mentén szerveződnek, bár ezekre is hagyatkozhatnak bizonyos mértékben, sokkal inkább olyanfajta élettörténetek, amelyek genézisében inkább az életvitel és ebből adódóan az íráshasználat, az írásos kultúrában való részesezés habitusai, gyakorlatai játszottak szerepet. A ka-

lendáriumokba, néha párszavas bejegyzést végző névtelent, aligha nevezhetnénk emlékirónak, hiszen nem író, még kevésbé elit írástudó. Egy fejlődéselvű irodalomtörténeti koncepcióban marginális szerep jut neki, mihelyt egy meglévő emlékirodalmi kánont nem befolyásol a jelenléte. Jelentősége mégis vitathatatlan. Ő a *Homo scribens* az *írást tudó és használó* ember, aki felismeri az írás lehetőségeit, funkciókat társít hozzá, ezeket forgalmazza és továbbadja, ezáltal pedig létrehoz és betagozódik egy társadalmi írásgyakorlatba. Végző soron igazolója egy olyan íráshasználati szintnek, amely nemcsak egy marginális korpuszt (kalendáriumba végzett feljegyzések) ment meg a kutatás számára, hanem a kora újkori írásbeliségnek, mint kultúrának olyanfajta működését mutatja meg, ami elkerülte mindeddig a magyar irodalomtörténet, történettudomány és némiképp néprajztudomány vizsgálódási spektrumát.

Melléklet

Gidófalvi Jancsó Pál

1797 március 27.: *. estve ♀ jol nyugodalomra fordulám...*

1797 április 12.: *Délután két órakor a kanapén feküdvé az asztal alatt nyújtván aból aztán ♀.*

Névtelen

Asszony emberben lévő Számnak (: havi vernek megrekedése ellen.)

A veres bisziokat főzd meg borban kenyer haj alatt egy kis szappant is reszelvén (: vagy vakarván) bele, 's egy gyökér tormát is meghasogatva bele főzvé, azt igya estve, reggel, 's délkor is kiváltképpen pedig igya üres gyomorra (: éhomra:) ha két három Holnapig nem volt is rajta, meg indítja. Próbált orvosság: Ki magán próbálta, attól tanultam, Szabó Aniskától A. 1781 26a. Julii. Mwasar.

NB. A torma helylén ha vad ürmöt főz közibe, az is jó.

Szakirodalom

BITSKEY István

1996 História, emlékirat, önvallomás. In Uó: *Eszmék, művek, hagyományok*. KLTE, Debrecen, 225–261.

BURGUIRE, André

1978 L'anthropologie historique. In: Le GOFF, Jacques – CHARTIER, Roger – REVEL, Jacques (ed.): *La Nouvelle Histoire*. C. E. P. L., Paris. 37–61

BURKE, Peter

1992 *History and Social Theory*. Cambridge, Polity Press

CRĂCIUN I.– ILLIEȘ A

1963 *Repertoriul manuscriselor de cronică interne, sec. XIV–XVIII. privind istoria României*. București

CRESSY, David

1995 *Birth, Marriage, and Death. Ritual, Religion, and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England*. University Press, Oxford.

DELUMEAU, Jean

1986 *Frica în Occident (secolele XIV–XVIII). O cetate asediată*. I–II. Editura Meridiane, București

DELUMEAU, Jean

1989 *Rassurer et protéger. Le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois*. Fayard, Paris

FEJŐS Zoltán

1979 *Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlatja*. Ethnographia 90. (3) 406–414.

FOX, Adam

2000 *Oral and Literate Culture in England 1500–1700*. Oxford UP, Oxford

GENNEP, Arnold van

1965 *The Rites of Passage*. Routledge, London

1909 *Les rites de passage*. Librairie Critique, Paris

GYENIS Vilmos

1965 Emlékirat és parasztkrónika. *ItK* 69. 152–171.

1970 Emlékirat és anekdota. *ItK* 74. 305–320.

HORVÁTH János

1931 *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*. Magyar Szemle Társaság, Budapest

1935 *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus.* Magyar Szemle Társaság, Budapest

1980 Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai. In: Uő: *A magyar irodalom fejlődéstörténete.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 13–49.

KEMÉNY Katalin

1932 Erdélyi emlékirók. *Erdélyi Múzeum* III. (1) 180–204., (2) 247–276.

KOSÁRY Domokos

2003 Főbb általános forráskiadások. In: Uő: *Bevezetés magyarország történetének forrásaiba és irodalmába.* Osiris Kiadó, Budapest, 282–326.

KÜLLŐS Imola–HOPPÁL Mihály

1972 Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség. *Ethnographia* LXXXIII. 248–292

MACFARLANE, Alan

1970 *The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth Century Clergyman.* University Press, Cambridge

MÁTÉ Károly

1926 *A magyar önéletírás kezdetei (1585–1750).* Minerva, Kolozsvár

ORTUTAY Gyula (főszerk.)

1977 *Magyar Néprajzi Lexikon I.* Akadémiai Kiadó, Budapest

SILVERMAN, Marilyn–GULLIVER, P. H.,

1992 *Approaching the Past: Historical Anthropology Through Irish Case Studies.* University Press, New York

TÓTH Zsombor

2006 *A történelmem terhe.* KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár